

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШУВАННЯ ІМЕННИКІВ У ЗАКАРПАТСЬКОМУ ГОВОРІ (на матеріалі марамороських говірок)

Анотація. У статті підкреслено недостатність вивчення наголошування як диференційної ознаки в членуванні українських діалектів, зокрема й у класифікації закарпатського говору; проаналізовано наголошування іменників у марамороських говірках; виявлено особливості їхнього наголошування, зокрема – парокситонезу, пропарокситонезу, окситонезу.

Ключові слова: закарпатський говір, говірка, акцентуація, рухомий / нерухомий наголос, словозмінна парадигма.

Українська мова має виразні акцентні риси, які допомагають визначити особливості її діалектного членування. Саме тому одним із актуальних завдань є дослідження діалектної акцентуації. Про необхідність розширення емпіричної бази діалектної акцентології ще наприкінці 40-х рр. ХХ ст. зазначав Л. А. Булаховський: “Ми не мали змоги спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв’язане завдання української та багатьох інших слов’янських діалектологій... Це справа, здається, близького майбутнього” [3, II, с. 403]. У 70-ті рр. думку відомого мовознавця підтримала Т. В. Назарова, зауваживши, що в найближчих планах українських діалектологів – системне опрацювання нових матеріалів з акцентології [13, с. 3–5]; проте ці задуми сповна ще не реалізовано.*

Відсутність діалектних свідчень про акцентуацію різних груп говірок, діалектів та діалектних зон спонукає до дослідження акцентуації окремих говірок діалекту з подальшим з’ясуванням релевантних рис і процесів, які репрезентували б діалект як цілість.

Цінними для вивчення української діалектної акцентуації є говори південно-західного наріччя, у яких збереглися архаїчні риси різних структурних рівнів, зокрема й акцентного, а також наслідки впливів інших мов; одним із таких діалектів є закарпатський.

Закарпатський говір (або ж – середньокарпатський говір, підкарпатський говір, південнокарпатський говір) як один із говорів карпатської групи, що входить у систему українських діалектів південно-західного наріччя, здавна привертає увагу дослідників своєю діалектною специфікою: строкатістю, архаїкою і водночас інноваційними процесами, що відбуваються в мовній системі говірок. Основні риси цього говору, як зазначає В. В. Німчук, сформувалися на кінець 16 – початок 17 ст. [14, с. 199]. Українські закарпатські говірки межують зі слов’янськими та не слов’янськими мовами, що могло позначитися на їхній наголосовій системі.

Унаслідок історичних причин закарпатський говір не є однорідним, для нього характерна діалектна строкатість, яка, за дослідженням Й. О. Дзедзелівського, на лексичному рівні проявляється більшою мірою в південній частині ареалу, ніж у говорах північних районів (верховинських), оскільки “говори південних районів зазнали порівняно більшого іншомовного впливу” [6, с. 12]. У закарпатському говорі діалектологи виділяють чотири говіркові групи: 1) східнокарпатські говірки (тересвянсько-річанські, східномарамороські, марамороські); 2) центральнокарпатські (надборжавсько-латорицькі, березькі, боржавські); 3) західнокарпатські (ужансько-лаборецькі, ужанські й східноземплінські); 4) північнокарпатські (верховинські) [1, с. 227; 5; 14, с. 197]. Такий поділ закарпатських говірок зроблено здебільшого на підставі фонетичних ознак.

Різні структурні рівні закарпатського говору – фонетичний, лексичний, граматичний – добре репрезентовані в дескриптивному, лексикографічному, лінгвогеографічному й текстографічному аспектах³. Попри те, що наголошування є диференційною ознакою в членуванні українських діалектів, зокрема й у класифікації карпатських говорів, акцентуації закарпатських говірок приділено значно менше уваги.

Свого часу дослідники звернули увагу на те, що експіраторний наголос південнокарпатських говірок є слабший, порівняно з іншими українськими говірками, пояснюючи це ймовірним впливом словацьких говірок і водночас не виключаючи думки про можливість збереження давнього характеру наголосу [7; 8; 2].

Місце словесного наголосу в південнокарпатських говірках не є однаковим: а) наголос рухомий, несталий – східні говори, б) наголос сталий, на другому складі з кінця слова, – західні говори [4; 8]. Подібну класифікацію знаходимо і в авторів “Опыта диалектологической карты русского языка в Европе” (1915 р.) М. Дурново, М. Соколова,

³ Докл. див.праці: Панькевич І. [15, с. 1–9], Німчук В. В. [14, с. 197–199], Сабадош І. В. [16, с. 3–6], Миголинець О. Ф. [12, с. 9–16].

Д. Ушакова) [7, с. 70]. Карти “Атласу української мови”, “Лінгвістичного атласу українських народних говорів Закарпатської області УРСР” Й. О. Дзендзелівського також ілюструють розмежування досліджуваної території за допомогою наголосу [АУМ, т. II, к. 133, 134, 235; ДЛАЗ, к. 7, 22, 23]. На картах представлено пасмо ізоглос, яке відокремлює говори північної частини досліджуваної території (говірки північно-східної Великоберезнянщини, Воловеччини, Міжгірщини, чи так звані верховинські говірки) від решти говорів Закарпатської області за допомогою наголосу лексеми *'мило*, пор.: південна межа *мыло*, *мы'ло* і північна межа *'мыло*, *'мы.ло*. За картами цього атласу можна провести межу парокситонного та окситонного наголосу, яка пролягає вздовж р. Латориця (це, зокрема, карти № 314 *коп'ято*, *ко'пшто* // *копы'то*, *копи'то* (коня); № 388 *ст'рийна*, *ст'рийна* // *стрый'на*, *стрий'на* ‘дружина батькового брата’) [ДЛАЗ, 314, 388]. “Границя наголосу сталого, – зазначає І. Панькевич, – кінчиться на селі Нягові коло Межилабірців і біжить долиною ріки Лабірця так, що села, положені на схід поза цією долиною, виказують вже наголос рухомий” [15, с. 327].

Особливості наголошування українських говірок околиці Ужгорода висвітлив П. П. Чучка, виділивши найістотніші акцентні риси цих говірок, серед яких – парокситонування, пропарокситонування, окситонування [17, с. 59].

Оскільки закарпатський говір дослідники поділяють на групи, то закономірно постає питання, чи є словесний наголос диференційною ознакою в цій класифікації. Очевидним є те, що відповідь на це питання передбачає дослідження акцентної системи кожної групи закарпатських говірок. Саме тому в цій студії об'єктом нашого дослідження є говірки тільки однієї з груп – марамороські. Попри те, що ми усвідомлюємо важливість виявлення не окремих особливостей у наголошуванні, а системного дослідження цього мовного рівня в говірках, однак реалізувати це й представити в одній студії видається неможливим, тому увагу зосереджено на виявленні найтипівіших акцентних особливостей іменників у цих говірках. Гіпотетично вважаємо, що саме ці акцентні особливості можуть слугувати релевантною ознакою в класифікації українських діалектів.

Джерелом дослідження послуговували діалектні монологічні тексти, які вміщені в збірниках діалектних текстів, зокрема: “Говори української мови (збірник текстів)” / відповідальний редактор Т. В. Назарова (К., 1977); “Українські закарпатські говірки: Тексти” / упор. О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач (Ужгород, 2004); “Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району” Сабадоша І. В. (Ужгород, 2008).

Марамороським говіркам, так само як й іншим українським говіркам, окрім лемківських, властивий вільний, рухомий словесний наголос, який може стояти на будь-якому складі чи морфемі.

Водночас у досліджуваних говірках виявлено такі акцентні явища:

1. **Парокситонеза** (інша назва – наголос на пенульгитимі)⁴ – наголос на другому складі з кінця слова – зафіксовано в іменниках, які мають різну фонетичну, морфологічну будову: Н. відм. одн.⁵: */август⁶* [Сабадош, с. 16], */агош* [Сабадош, с. 16], */ад'а* [Сабадош, с. 17], */адрес* [Сабадош, с. 16], */ал:аш* [Сабадош, с. 17, до (*аллаш*)], *амери/кантош* [Сабадош, с. 17], */аницуг* [Сабадош, с. 18], */апр'іл'* [Сабадош, с. 18], *ар/т'іста* [Сабадош, с. 18], */ат'ку* [Сабадош, с. 16 до (*адсю'лько*)], */атрец* [Сабадош, с. 18], *ба/беха* [Сабадош, с. 18], */бабин* [Сабадош, с. 18], *ба/бища* [Сабадош, с. 18], *ба/бівка* [Сабадош, с. 18], *брама* [УЗГ, с. 151], */голуп* [УЗГ, с. 152], */гонор* [Сабадош, с. 18 до (*анцин*)], */д'ідо* [УЗГ, с. 152], */дружба* [УЗГ, с. 152], */жушка* [УЗГ, с. 147–148], *ку/ж'ілка* [УЗГ, с. 154], */Митро* [Сабадош, с. 7], */нива* [Сабадош, с. 18, до *ар/шованій*], *плита* [Тексти, с. 284], */р'іпа* [Сабадош, с. 17 до (*америк'анка*, *айноколи*)], *с/вад'ба* [УЗГ, с. 152], */таниця'* [УЗГ, с. 152], */торта* [Сабадош, с. 17 до (*анімало*)], *у'нука* [УЗГ, с. 147], */хыжа* [УЗГ, с. 148], */Ш/тефан* [Тексти, с. 298]; Р. відм. одн.: *до /августа* [Сабадош, с. 16], *з /ад'і* [Сабадош, с. 17], */ат'ку* ‘неродючий шар ґрунту’ [Сабадош, с. 16 до (*адсю'лько*)], */аницуга* [Сабадош, с. 18], */апр'іл'а* [Сабадош, с. 18], *до брамы* [УЗГ, с. 151], *войе/води* [УЗГ, с. 148], *гры/зоты* [УЗГ, с. 152], *до /д'іу'кы* [УЗГ, с. 152], */коний* [Тексти, с. 302], *до кыр/ниц'і* [УЗГ, с. 153], *у моло/диц'і* [УЗГ, с. 152], *до /н'ан'ка* [УЗГ, с. 152], */раба* [Тексти, с. 303], */ружу* [УЗГ, с. 151], *до с/вад'бы* [УЗГ, с. 152], *с'в'іт/лиц'і* [УЗГ, с. 152], */посл'е /танц'у* [УЗГ, с. 152], *у/т:урк'іу* [УЗГ, с. 148], */хыжи* [УЗГ, с. 148], *с /ф'іры* [УЗГ, с. 151], */хыж'і* [УЗГ, с. 154], */цар'а* [Тексти, с. 300]; Д. відм. одн.: */д'іу'ц'і* [УЗГ, с. 152], *у/нуц'і* [Сабадош, с. 18]; Зн. відм. одн.: *у'бубе'н* [УЗГ, с. 152], */воїну* [УЗГ, с. 165], *на г/риби* [Сабадош, с. 17 до (*аж-бы*)], *в/кіно* [Сабадош, с. 16 до (*абы*)], *у сто /году* [УЗГ, с. 150], *кыр/ниц'у* [УЗГ, с. 153], *ко/рыто* [Тексти, с. 296], *ку/ж'ілку* [УЗГ, с. 154], */маргу* [УЗГ, с. 150], *на /межу* [Тексти, с. 302], *моло/диц'у* [УЗГ, с. 153], *на/Петра* [УЗГ, с. 150], *на /литу* [Тексти, с. 284], *на/поле* [УЗГ, с. 148], *с/вал'бу* [УЗГ, с. 152], *с/вад'бу* [УЗГ, с. 152], *у /хашчу* [УЗГ, с. 152], */хыжу* [УЗГ, с. 150, 153]; О. відм. одн.: *ба/віл'бв* [Сабадош, с. 19 до *бавіля*], *за бар/в'інком* [УЗГ, с. 152],

⁴ Докл. про визначення меж парокситонези в українському обширі, походження цього явища див.: Коць-Григорчук Л. М. [10, с. 50–61; 11, с. 92], Кобиричка Г. С. [9, с. 121–132].

⁵ Зауважимо, що аналіз наголошування іменників у марамороських говірках здійснено на підставі діалектного монологічного мовлення, у якому певні відмінкові форми можуть функціонувати фрагментарно, що унеможливає представити лексеми у всій словозмінній парадигмі.

⁶ Фонетичний запис подано так, як у джерелі.

за брамоу [УЗГ, с. 151], вбодбу [Тексти, с. 284], з возом [УЗГ, с. 152], мовоу [УЗГ, с. 152], п'ис'н'ами [УЗГ, с. 152]; М. відм. одн.: на гармос'ц'і [УЗГ, с. 152], у з'роб'і [УЗГ, с. 150], по земли [Тексти, с. 282], на куфуртиці [Сабадош, с. 18, до (áтреу)], си/лови [УЗГ, с. 148], на/м'ис'ц'і [УЗГ, с. 148], на п'иш'чалу'і [УЗГ, с. 152], на с'вал'бах [УЗГ, с. 149], на ок'нови [УЗГ, с. 152]; Кл. відм. одн.: газдо (але газда) [УЗГ, с. 151], дон'ко [УЗГ, с. 151], ду'раку [УЗГ, с. 150], н'ан'ку [УЗГ, с. 151]; Н. відм. мн.: ве'реты [УЗГ, с. 152, 154], гос'ц'і [УЗГ, с. 152], грош'і [УЗГ, с. 152], жоны [Тексти, с. 302; УЗГ, с. 153], кони [УЗГ, с. 149], л'уди [УЗГ, с. 149], подарки [УЗГ, с. 151], постолы [УЗГ, с. 152], р'іны [УЗГ, с. 150], руж'і [УЗГ, с. 151], сестры [УЗГ, с. 152], хлопці [УЗГ, с. 153], хмары [УЗГ, с. 152]; Р. відм. мн.: з вич'ірок [Тексти, с. 283], годин [Тексти, с. 282], гроше'ї [УЗГ, с. 167], д'івок [УЗГ, с. 147]; Д. відм. мн.: д'іт'ом [Сабадош, с. 19 до бавіля]; Зн. відм. мн.: за столы [УЗГ, с. 152]; О. відм. мн.: грошима [УЗГ, с. 150], п'ис'н'ами [УЗГ, с. 153]; М. відм. мн.: на гусл'ах [УЗГ, с. 152]; Кл. відм. мн.: дружбове [УЗГ, с. 152].

Зауважимо, що парокситонезу в українських говірках зафіксовано в дескриптивних, лексикографічних, текстографічних працях. Ареали виявів парокситонного наголошення граматичних форм іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів засвідчують лінгвогеографічні дослідження – “Атлас української мови”, регіональні атласи.

2. **Пропарокситонеза** – наголос на третьому складі від кінця слова: Н. відм. одн.: бабран'е [Сабадош, с. 19], д'іучина [УЗГ, с. 152], музика [УЗГ, с. 152], тарубок [УЗГ, с. 152], придане [УЗГ, с. 154], нужало [УЗГ, с. 151], сирота [Сабадош, с. 7], служниц'а [Сабадош, с. 7], томада [УЗГ, с. 152], череда [Сабадош, с. 7]; Р. відм. одн.: апр'іла [Сабадош, с. 18], д'іучины [УЗГ, с. 152]; Д. відм. одн.: нужалу [УЗГ, с. 151]; Зн.

відм. одн.: музику [УЗГ, с. 153]; О. відм. одн.: бабран'ом [Сабадош, с. 19], пото'ком [УЗГ, с. 149]; Н. відм. мн.: тандже'ры [УЗГ, с. 152], ф'інджата [УЗГ, с. 152]; О. відм. мн.: д'вер'ами [Тексти, с. 284].

Причину пересунення наголосу в трискладових словах на третій склад від кінця слова не з'ясовано: це явище, на перший погляд, можна було б пояснити впливом угорської мови, але таке пояснення не витримує критики, оскільки, як зазначає П. П. Чучка, у говірках найбільшого угорського впливу (Виноградівщина) таке явище відсутнє. Можна припустити й вплив штокавських говірок, але “якщо це словацький вплив, то він мусив статися до XV–XVI ст., тобто до тих пір, поки східнославацькі говори не перейняли польського наголосу” [17, с. 60]. Водночас докладне дослідження цього явища, його фіксація на ширшому українському ареалі могли би бути підґрунтям твердження про давнину цього явища, що виникло на слов'янській основі [15, с. 329].

3. **Окситонеза** – наголос на першому складі від кінця слова: Н. відм. одн.: газда [УЗГ, с. 151], дун'ка [Сабадош, с. 7; УЗГ, с. 154], жо'на [УЗГ, с. 148, 151, 154], ли'гін' [УЗГ, с. 152], реше'то [Сабадош, с. 7], рил'мін' [Сабадош, с. 7]; Р. відм. одн.: дон'ку [УЗГ, с. 149, 152], жо'ну [УЗГ, с. 148–149]; Д. відм. одн.: дун'ц'і [УЗГ, с. 149]; Зн. відм. одн.: за жо'ну [УЗГ, с. 152], с'м'іха [УЗГ, с. 147]; О. відм. одн.: кв'ітши'ком [УЗГ, с. 151], се'лом [УЗГ, с. 153]; Н. відм. мн.: ва'гы [Сабадош, с. 19 до бавити], д'і'кы [УЗГ, с. 153], дон'кы [УЗГ, с. 151]; Р. відм. мн.: д'івок [УЗГ, с. 147, 153], с'п'іва'нок [УЗГ, с. 153]; Д. відм. мн.: ли'гін'ам [УЗГ, с. 153].

Виявлені явища в наголошуванні іменників у марамороських говірках потребують докладного вивчення у просторі і часі й наукової інтерпретації, адже до сьогодні залишається не обґрунтованим питання генези цих явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / Бевзенко С. П. – К., 1980. – 248 с.
2. Брех О. Угросорусское наречие села Убли (Земплинского комитата). – Спб., 1900. – 117 с.
3. Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5-ти т. / Булаховський Л. А. – Т. II. – К., 1977. – 403 с.
4. Верхратський І. Знадоба до пізнання угорсько-руських говірок / І. Верхратський // ЗНТШ. – Т. 27–29. Кн. 1–3. – Львів, 1899 – С. 1–200.
5. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й. О. Дзендзелівський. – Ужгород, 1966. – 98 с.
6. Дзендзелівський Й. О. Про відношення закарпатських говірок до бойківських у галузі лексики / Дзендзелівський Й. О. // Доповіді та повідомлення. – № 3. – Серія філологічна. Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говірок. – Ужгород, 1958. – С. 11–16.
7. Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии / Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков. – М., 1915 – 132 с.
8. Зілинський І. Проба упорядкування українських говірок / Зілинський І. // ЗНТШ. – Т. СХVII–СХVIII. – Львів, 1914.

9. Кобирилка Г. С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках / Кобирилка Г. С. // Акцентологія, етимологія, семантика. До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка. – К., 2012. – С. 121–132.
10. Коць-Григорчук Л. М. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. М. Коць-Григорчук. – Нью-Йорк – Львів, 2002. – С. 50–61.
11. Коць-Григорчук Л. М. Український парокситонічний наголос / Коць-Григорчук Л. М. // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – 268 с.
12. Миголинець О. Ф. Стан дослідження закарпатських говірок / Миголинець О. Ф. // Українські закарпатські говірки. Тексти. – Ужгород, 2004. – С. 9–16.
13. Назарова Т. В. Просодичний рівень у реконструкції давнього діалектного членування ареалу української мови / Назарова Т. В. // XIV Республіканська діалектологічна нарада. – К., 1977. – С. 3–5.
14. Німчук В. В. Закарпатський говір // Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями / Німчук В. В. – К., 2007. – С. 197–199.
15. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. – Частина I. Звучня і морфологія / І. Панькевич. – Прага, 1938. – 549 с.
16. Сабадош І. В. Передмова // Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород, 2008. – С. 3–6.
17. Чучка П. П. Акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода // Доповіді та повідомлення. – № 3. – Серія філологічна. Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів / Чучка П. П. – Ужгород, 1958. – С. 59–62.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- АУМ – Атлас української мови: В 3 т. / Атлас української мови – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988.
- Говори – Говори української мови (збірник текстів) / Відповідальний редактор Т. В. Назарова. – К., 1977.
- ДЛАЗ – Дзєндзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика / Й. О. Дзєндзелівський. – Ч. I–III. – Ужгород, 1958–1993.
- Сабадош – Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород, 2008.
- УЗГ – Українські закарпатські говірки: Тексти / Упор. О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач. – Ужгород, 2004.

Halyna Kobyrynka

Some features of stressing of nouns in Zakarpattia dialect (based on Maramoros dialects)

Summary. The article emphasize that stressing as a differential feature in nouns is not investigated in Ukraine, specially classification of Zakarpatskij dialects. The article investigated features of stressing in nouns in Maramoros dialects, especially paroksytonez, proparoksytonez, oksytonez.

Key words: dialects, stress, mobile and fixed accent, inflectional paradigm.

Одержано 23.05.2016 р.